

המתחיל נקרא ברצף עם סוף הפירוש שלפניו. גם במקרים אלה הדיבור המתחיל וגוף הפירוש מאוחדים יחד בעזרת שכתוב של הפסוק: 'סוף הפירוש לפס' (יט) [...] לא היה פלא כל כך בזה שאפילו גרים ותושבים לא היו, אלא כִּי ויתהלכו מגוי אל גוי – אברהם הלך למצרים ולגדר, וכן יצחק, וכן יעקב [...] (דה"א טז, יט–כ); 'סוף הפירוש לפס' (ה) [...] ואף על גב שהייתי מטלטל מאהל אל אהל וממשכן למשכן, הִכַּל אשר התהלכתי בכל ישראל הדבר דברתי את אחד שפטי ישראל אשר צויתי לרעות את עמי לאמר למה לא בניתם לי בית ארזים – זה לא עשיתי ואף הם מאליהם לא עלה במחשבתם לבנות לי בית כאשר עלה במחשבתך' (דה"א יז, ה–ו).

מקרים אחרונים אלו, אף שאינם רווחים בפירוש, מעידים על גמישותו היחסית של הפרשן, ועל כך שלא שאף ליצור פירוש בעל מבנה קבוע ואחיד.

ג. דרכי הציטוט

1. תפקידו של הציטוט ומקומו בפירוש

בדומה לרוב פירושי המקרא בימי הביניים, הטקסט המקראי מיוצג בפירוש בשני אופנים:²⁵ בדיבור המתחיל ובחלקי פסוקים ופסוקים המובאים בגוף הפירוש.²⁶ הציטוט בדיבור המתחיל הוא מספר דברי הימים, וכאמור בסעיף הקודם, אורכו נע בין מילה אחת לפסוק שלם ואף למעלה מכך, והוא משמש ברוב המקרים כמראה מקום, ופעמים גם חלק אינטגרלי מרקמתו של הפירוש. רבים מן הציטוטים שבגוף הפירוש הובאו גם הם מספר דברי הימים, אך ישנם עשרות ציטוטים מספרי מקרא אחרים.²⁷ אורכם של הציטוטים נע ממילה אחת ועד פסוק שלם ויותר, ומטרתם היא אחת משתיים: הציטוט מובא משום המידע ההיסטורי הנלמד ממנו על המאורעות המתוארים והדמויות הנוטלות בהם חלק, או שהוא מובא כדי לאשש טענה פרשנית

²⁵ השוו יפת, חילופי גרסאות, עמ' 61.

²⁶ בעניין זה אני מבחין בין המובאות בגוף הפירוש שהן ציטוטים ממש, קצרים או ארוכים, ובין מקרים שבהם הפרשן משלב במערך דבריו חלקי פסוקים והופכם לחלק אורגני מהפירוש, המותאם לגמרי להקשר החדש שבו הם נתונים, ואין מקום לראות בהם מובאה של ממש (ישנם כשלושים וחמישה מקרים מעין אלה, למשל בפירוש לדה"א ב, יג מוטמע רות ב, א; דה"א ד, כז – דב' ז, כב; דה"א ז, יג – מל"ב יז, ו; דה"א י, ג – מש' כא, ל; דה"א יב, יח – שמ"א כד, יא; דה"א טז, כו – שמ"א יב, כא; דה"א כח, טו – שמ' כה, לח; דה"ב ב, יג – מש' לא, י; דה"ב ו, כד – וי' כו, מ; דה"ב ו, לא – יר' לב, יט; ועוד). מקרים אלה קשורים לסוגיית לשון הפירוש והיסודות הלשוניים השונים המרכיבים אותה – לשון מקרא, לשון חכמים, עברית ימי ביניים באשכנז והשפעת השפות המקומיות עליה – ולא אדרש לה במסגרת זו.

²⁷ הפרשן ציטט מכל ספרי המקרא למעט עובדיה, מיכה, חבקוק, זכריה ומלאכי.

כלשהי בעזרת דוגמאות מן המקרא. באופן כללי ניתן לומר כי קשירת הפסוק המפורש לכתובי מקרא אחרים יוצרת תמונה רחבה ורבת פרטים של האירוע המתואר. הפירושים הכוללים ציטוט בנויים במתכונת 'חופשית', ולא ניתן להצביע על דפוס קשיח וקבוע. עם זאת, פעמים רבות מקדים הפרשן לציטוט את אחת ממילות העזר הבאות: '(ש)נאמר',²⁸ '(ד)כתיב',²⁹ 'כמו',³⁰ 'דוגמה',³¹ '(ד)מוכח',³² 'בסמוך',³³ '(ד)לעיל',³⁴ 'למעלה',³⁵ 'למטה',³⁶ 'ומוסב'.³⁷ בהופעתן של חלק ממילות העזר הללו ניתן להצביע על קווים חוזרים, גם אם אין בהם שיטתיות גמורה. בפירושים הכוללים את המילים '(ש)נאמר', '(ד)כתיב', '(ד)מוכח', '(ד)לעיל', 'כמו' ו'דוגמה', הציטוט על פי רוב מובא כדי לאשש את עמדתו של הפרשן. מילות העזר 'כמו' ו'דוגמה' באות לעתים גם לפני ציטוט המובא כדי להבהיר או לדייק במשמעה של מילה או ביטוי. בפירושים הכוללים את המילים 'בסמוך' ו'מוסב', הכתוב המצוטט הוא לעתים הכתוב העוקב לכתוב הנדון או אף חלקו השני של כתוב זה,³⁸ ובפירושים הכוללים את המילים '(ד)לעיל', 'למעלה' ו'למטה', הכתוב המצוטט בדרך כלל קרוב במקומו לפסוק הנדון.³⁹

28 'על זה נאמר', 'על כן נאמר', 'לכך נאמר', 'כי נאמר', 'וזהו שנאמר', 'כבר נאמר', 'כענין שנאמר', 'שנאמר בו', ופעמים מצוין במפורש מהיכן לקוח הציטוט: 'נאמר במלכים', 'נאמר בשמואל', 'נאמר ביחזקאל' וכו', וגם 'נאמר בסמוך', 'נאמר למעלה', 'נאמר למטה'; סך הכול למעלה משבעים מופעים בפירוש.

29 פעמים מצוין במפורש מקור הציטוט: 'בחומש כתיב', 'דכתיב בשמואל' (ועל דרך ההשוואה: 'כאן כתיב [...] ובשמואל כתיב [...]', 'דכתיב בדניאל', 'דכתיב בנבואות יואל', 'דכתיב בספר זה', וכן 'דכתיב למטה', 'דכתיב למעלה', 'כתיב בסמוך'; סך הכל כמאתיים ושבעים מופעים בפירוש.

30 המילה 'כמו', לבדה או כחלק מביטוי ('כמו שמוכח', 'כמו שכתוב', 'כמו שנקרא'), חוזרת כמאה וארבעים פעם בפירוש.

31 המילה 'דוגמה' על הטיותיה ('דוגמת', 'דוגמתו', 'דוגמתם') חוזרת שלושים וארבע פעמים בפירוש.

32 'כדמוכח בסמוך'; 'כדמוכח למטה'; 'כדמוכח לקמן [נ"א: 'כדלקמן מוכח']'; 'כדמוכח במלכים'; 'כדמוכח במנשה', סך הכול שבעה מופעים בפירוש.

33 '(נ)אמר בסמוך'; 'כתוב/כד(כתיב בסמוך'; 'מוכ(י)ח בסמוך'; 'מפורש בסמוך'; 'וכן בסמוך'; 'יסמוך ליה', סך הכול חמישה עשר מופעים בפירוש.

34 בכל הנוגע למילה 'לעיל' ('כדלעיל'; '(כד)כתיב לעיל'; 'כלעיל דכתיב'; שמזכיר לעיל'; '(ש)נאמר לעיל'), ישנם הבדלים רבים בין כתבי היד, וניכר שבחלק מן המקרים המעתיקים העדיפו שלא לכותבה, ולעומת זאת, במקרים אחרים נדמה שהיא נוספה מידי המעתיקים או המדפיסים. ישנם כעשרים מופעים החוזרים במרבית כתבי היד ונראים מקוריים.

35 '(מה/לפי/כמו/ש) (נ)אמר למעלה'; 'למעלה הוא אומר'; 'שמזכיר/הזכיר למעלה'; 'מפורש למעלה'; 'שמדבר למעלה'; 'מוסב למעלה'; '(כד)כתיב למעלה'; 'דוגמה למעלה', סך הכול כשלושים וחמישה מופעים.

36 '(ש)נאמר למטה'; 'כתוב/כד(כתיב למטה'; 'דוגמה (ד)למטה', 'וכן מצינו [...] למטה'; 'מוכח למטה', סך הכול ארבעה עשר מופעים.

37 'מוסב על'; 'מוסב למעלה'; 'מוסב הוא', סך הכול שלושה עשר מופעים.

38 דה"א כט, יח; דה"ב ו, י; טז, כ; כו; ועוד.

39 דה"א א, כד; ב, ט, לד, נ; ו, נה; יב, טו; טז, ב; יח, י; כה, א; ועוד הרבה.

על פי רוב הפרשן מצביע במפורש על קשר מילולי בין הכתוב המצוטט והכתוב הנדון. קשר זה יכול להיות מילה זהה או דומה, או מילה המתייחסת באופן ישיר למילה אחרת. להלן דוגמה מייצגת לכל אחת ממילות העזר הנזכרות, בהדגשת המילה או המילים המקשרות:

(1) נאמר: 'ואיתן והימן וכלפ'ל ודרע' – כולם בימי דוד ובימי שלמה היו [...] ועל זה נאמר: "ויחכם מכל אדם מאיתן האזרחי והימן וכלכל ודרע בני מחול" [מל"א ה, יא] 'דה"א ב, ו).

(2) דכתיב: 'הרואה חצי המנוחות – מדינה אחת היתה בארץ, ומנוחות שמה, דכתיב: "ויגלוס אל מנחת" [דה"א ח, ו] 'דה"א ב, נב).

(3) כמו: 'ובני גד לנגדם ישבו – אצלם, כמו: "ואלכה לנגדך" [בר' לג, יב] 'דה"א ה, יא).

(4) דוגמה: 'בן איש חיל – דוגמ[ה]: "בן בליעל" [שמ"א כה, יז] 'דה"א יא, כב).

(5) מוכח: 'ואחימלך מן בני איתמר – זה אחימלך בן אביתר, כדמוכח בסמוך: "ויכתבם שמעיה" וגו', עד: "ואחימלך בן אביתר" [פס' ו] 'דה"א כד, ג).

(6) בסמוך: 'באי השבת – וגם יוצאי השבת, כדכתיב בסמוך: "ויקחו איש את אנשיו באי השבת עם יוצאי השבת" [פס' ח] 'דה"ב כג, ד).

(7) לעיל: 'ויברך דוד את ה' לעיני כל הקהל – שהקהיל, כדאמ[ר] לעיל: "ויקהל דוד ויברכם על התנדבם" [דה"א כח, א] 'דה"א כט, י).

(8) למעלה: 'אלה מבני גד – כדכתיב למעלה: "ומן הגדי נבדלו אל דוד" [דה"א יב, ט] 'דה"א יב, טו).

(9) למטה: 'ויולד בנים ובנות – לפי שנאמר למטה שהרג יואש את "בני יהוידע" [דה"ב כד, כה], הוצרך לומר שהיו לו בנים' [דה"ב כד, ג).

(10) מוסב: 'ולאשחור אבי תקוע היו שתי נשים – מוסב למעלה: "ואשת חצרון אביה ותלד לו את אשחור אבי תקוע" [דה"א ב, כד] 'דה"א ד, ה).

השימוש הרב בפסוקי מקרא לאישוש טענה פרשנית ולהבהרת האירועים המתוארים והדמויות הנוטלות בהם חלק, הוא מן המאפיינים הבולטים של פרשנות הפשט.⁴⁰ בדומה לפרשן, הציטוטים הללו אינם באים במתכונת קשיחה וקבועה, אך ברכים מהם מופיעה אחת או יותר ממילות העזר הנזכרות, ואף כאן ניתן להצביע על מספר קווים חוזרים, גם אם אין בהם שיטתיות גמורה.⁴¹

2. נוסח הפסוק המצוטט

ישנם עשרות רבות של מקרים שבהם נוסח המקרא המצוטט שונה מנוסח המסורה במעט או בהרבה. השינויים הנפוצים ביותר נוגעים לאמות קריאה (כתיב מלא או חסר), וכולט הדבר במילה 'דוד' הבאה בכתיב היד כמעט תמיד בכתיב חסר, בשונה מהמקובל בנוסח דברי הימים. לצד זאת רווחים הבדלים רבים נוספים. בהשוואת הדיבור המתחיל המובא בפירוש לנוסח המסורה נמצאו מקרים רבים של תוספת או השמטה של וי"ו החיבור,⁴² וכן הבדלים בכתיב,⁴³ תוספות או השמטות של אותיות⁴⁴ ומילים⁴⁵ ושינויים במילים⁴⁶ ובסדר הופעתן בפסוק.⁴⁷ בדומה לכך, בהשוואת הציטוטים שבגוף הפירוש לנוסח המסורה נמצאו תוספות

40 ראו לעיל, עמ' 98.

41 באשר לביטוי 'מוסב על' בפירוש רשב"ם, ראו אצל יפת, רשב"ם לאיוב כח, עמ' 121*–123*; הנ"ל, רשב"ם לאיוב, עמ' 178–183; יעקבס, פרשנות פנים-מקראית, עמ' 80–81, ולדוגמאות רלוונטיות נוספות עיינו בן יהודה, מילון, 'סבב', עמ' 3909–3910; אבינרי, היכל רש"י, א, עמ' תתפג–תתפז. לביטויים 'כמו', 'כדכתיב', 'וכן' בפירוש רשב"ם ראו יעקבס, רשב"ם כמפרש, עמ' 219.

42 דה"א ג, א: 'שני' (נה"מ) – 'זה שני' (רוב כתיב היד); ז, ה: 'ואחיהם' – 'אחיהם' (רוב כתיב היד); כט, ט: 'המלך' – 'המלך' (3P); דה"ב יב, ז: 'לא' – 'ולא' (רוב כתיב היד); כד, כו: 'המואבית' – 'המואבית' (3P, G); ועוד.

43 דה"א ט, א: 'התייחסו' (נה"מ) – 'התייחסו' (רוב כתיב היד); יב, כג: 'על' – 'אל' (רוב כתיב היד); טו, ב: 'אם' – 'את' (3P); כג, כז: 'המה' – 'היה' (3P); כח, ט: 'זניחך' – 'אזניחך' (כתיב יד אחדים); ועוד.

44 דה"א ב, נ: 'אפרתה' (נה"מ) – 'לאפרתה' (רוב כתיב היד); ד, לג: 'מושבותם' – 'מושב(ות)הם' (רוב כתיב היד); י, א: 'נלחמו' – 'נלחמים' (רוב כתיב היד); יא, יב: 'בשלושה' – 'בשלושת' (3P); כ: 'השלושה' – 'לשלושה' (3P); ועוד.

45 דה"א ד, יח: 'לקח מרד' (נה"מ) – 'לקח לו מרד' (רוב כתיב היד); יא, ה: 'תבוא הנה' – 'תבוא' בכאן הנה' (3P); יב, כג: 'כי לעת' – 'כי מעת לעת' (רוב כתיב היד); יח, יז: 'הפלת' – 'הפלת' (רוב כתיב היד); כה, ט: 'הגורל הראשון לאסף' – 'הגורל לאסף' (3P, G, V); ועוד.

46 דה"א ב, יג: 'בכרו' (נה"מ) – 'דוד' (רוב כתיב היד); כא, ח: 'עוון עבדך' – 'עוון הגדול' (3P); 'עוון עבדך הגדול' (רוב כתיב היד); דה"ב ג, ה: 'ויחפהו' – 'וציפה' (רוב כתיב היד); ח: 'שוב' – 'טהור' (כתיב יד אחדים); לה, כו: 'בתורת ה' – 'בתורת משה' (כתיב יד אחדים); ועוד.

47 דה"א ה, ז: 'יעיאל וזכריהו' (נה"מ) – 'זכריהו' ויעיאל' (רוב כתיב היד); כא, ו: 'ולוי ובנימן' – 'ובנימן ולוי' (3P); כט, ט: 'דוד המלך' – 'דוד' (רוב כתיב היד); דה"ב ג, ד: 'מפניה' – 'זהב' – 'זהב מפניה' (כתיב יד אחדים); ועוד.

או השמטה של וא"ו החיבור,⁴⁸ הבדלים בכתיב,⁴⁹ תוספות או השמטות של אותיות⁵⁰ ומילים⁵¹ ושינויים במילים⁵² ובסדר הופעתן בפסוק.⁵³ יש להדגיש שבנקודה זו ישנם הבדלים גדולים בין כתבי היד, בינם לבין עצמם, ובין כתבי היד לדפוסי מקראות גדולות. אפשר שהבדלים אלו מצביעים על ניסיון של המעתיקים לשפץ את הדיבור המתחיל ואת הציטוטים שבגוף הפירוש בהתאם לנוסח המסורה, אך אין לפסול את האפשרות שההבדלים מנוסח המסורה בחלקם מפאת העתקה רשלנית. מכל מקום, יש להניח שחלק נכבד מן ההבדלים מקורם בפרשן עצמו. סיוע להנחה זו עולה מעיון משווה בכתבי היד. בכל כתבי היד מצאתי מובאות מן המקרא שאינן תואמות אות באות את נוסח המסורה. חלק מהבדלי הנוסח הללו ייחודיים ומופיעים בכתב יד אחד, ואחרים חוזרים בכמה כתבי יד. הבדלי הנוסח הייחודיים בוודאי נוצרו עקב רשלנותו או תיקונו של המעתיק, ואילו הבדלי הנוסח החוזרים הם ככל הנראה מעשה ידיו של הפרשן.⁵⁴

אין לפתור את שאלת קיומם של ההבדלים הללו בכך שלפני הפרשן עמד נוסח שונה של המקרא, אם כי אין להוציא זאת תמיד מכלל חשבון.⁵⁵ מסתבר הרבה יותר שהם מעידים על עמדתו העקרונית כי פסוקי המקרא, מרגע שהוצאו ממקומם המקורי ושולבו בפירוש, איבדו את מעמדם המקודש והפכו לחומר טקסטואלי המשמש לצרכים פרשניים ספציפיים, ועיקר הוא שבשילובם תושג המטרה

48 דה"א ב, כג: 'ארם' (נה"מ ליש' ט, יא) – 'וארם' (רוב כתבי היד), כו: 'לא' – 'ולא' (רוב כתבי היד); ד, יח: 'בית' – 'ובית' (רוב כתבי היד); ועוד.

49 דה"א טז, יא: 'לשבי' (נה"מ לתה' עח, סא) – 'לשני' (3P), לה: 'וילחצום' – 'ויחלצום' (רוב כתבי היד); כ, ד: 'בנב' – 'בנוף' (3P); ועוד.

50 בהקדמה לפירוש: 'יירשום' (נה"מ לדב' ב, יב) – 'ירשו' (3P); דה"א יג, ח: 'מלחמה' – 'למלחמה' (3P); טז, לד: 'אלהי' – 'אלהים' (3P); ועוד.

51 דה"א ו, ג: 'בנימן' (נה"מ לפס' מה) – 'בני בנימן' (רוב כתבי היד); יג, ז: 'ארון ה' – 'ארון ברית ה' (2P-3); כ, ד: 'פלשתים' – 'את פלשתים' (רוב כתבי היד); ועוד.

52 דה"א ח, כט: 'ראשי' (נה"מ לנחמ' יא, ג) – 'שרי' (רוב כתבי היד); יא, יא: 'שמנה' – 'שלש' (3P); יח, א: 'ברוחך' – 'כאחד' (3P); ועוד.

53 דה"א א, לג: 'את אני ואת רקם ואת צור [...] חמשת מלכי מדין' (נה"מ לבמ' לא, ח) – 'חמשת מלכי מדין את אני ואת רקם ואת צור' (רוב כתבי היד); ד, ב: 'צרת וצחר' – 'וצחר וצרת' (רוב כתבי היד); כט, ט: 'ה' באש' – 'באש ה' (3P); ועוד.

54 הדוגמאות המרוכזות בשתיים עשרה הערות השוליים הקודמות יכולות להוות דוגמה לעיון משווה שכזה. כל הדוגמאות הוצאו מכתב יד 3P שהוא מן המדויקים שבכתבי היד, וכפי שפורט, חלק מן השינויים ייחודיים לכתב יד זה וחלק אחר חוזרים בכמה כתבי יד ופעמים ברובם, ואפשר שמשקפים את הנוסח המקורי של הפירוש.

55 ראו הפירוש לדה"ב לד, ו שמשתמע ממנו שנוסח הכתיב שעמד לפני הפרשן היה: 'בחר בתיהם' ולא 'בחר בתיהם', וראו הערתו של פנקובר (לעזי המלרש"י לדה"י, עמ' 265) באשר לפירוש לדה"ב ב, ט שעולה ממנו כי לפני הפרשן עמד נוסח הגורס 'מפלת' (בדומה למקבילה במל"א ה, כה) ולא 'מכות'.

הפרשנית אשר לשמה הובאו, והדיוק אינו עקרוני עוד.⁵⁶ נראה שהפרשן לא הקפיד על ציטוט מדויק, והרבה לצטט מן הזיכרון ומבלי לבדוק את נכונותה של כל מובאה. מסקנה זו ניתן לחזק בעזרת ציטוטים שהביא שאינם אלא מעשה מרכבה של שני פסוקים דומים. כך למשל בפירוש לדה"ב כב, י מופיע הפסוק: 'ממותי תחלואי רעב', שהוא שילוב של יר' טז, ד; יד, יח: 'ממותי תחלואי ימתו', והנה תחלואי רעב'. בדומה לכך הפסוק המצוטט בפירוש לדה"ב לד, ל: 'ויעמוד המלך על עמדו ויעמד את כל העם הנמצא בירושלם ובבנימן', המשלב בין מל"ב כג, ג ודה"ב לד, לב: 'ויעמד המלך על העמוד', ויעמד את כל הנמצא בירושלם ובבנימן'.⁵⁷ ברור שהרכבות אלה היו נמנעות לו הפרשן היה בודק את הכתובים שהביא ולא מצטטם מן הזיכרון.⁵⁸

לאור המושג הרווח של קדושת נוסח המקרא בכל פרטיו,⁵⁹ העובדה שהפרשן מרבה לסטות מן הנוסח המסור מעוררת תמיהה גדולה. אלא שאין מדובר במקרה יוצא דופן, ולמעשה, הפרשנים כולם – מי יותר ומי פחות – אינם מקפידים לצטט מן המקרא באופן מדויק.⁶⁰ יתרה מכך, ציטוטים לא מדויקים מן המקרא מאפיינים סוגות ספרות נוספות מימי הביניים, דוגמת ספרי דקדוק, מונוגרפיות הלכתיות, ספרי מנהג, פירושי פיוט,⁶¹ שאלות ותשובות ורשימות יוחסין. את דרכי הציטוט המתבטאות בפירוש יש לראות אם כן כחלק מדרכם של בני התקופה המבחינים הבחן היטב בין קדושתו של הנוסח המסור והחובה לדייק בו, ובין מעמדם של הפסוקים כשהם מובאים במסגרות טקסטואליות אחרות, ובכלל זה במסגרת פירושי המקרא.

56 ראו בפרט יפת, רשב"ם לקה', עמ' 47–48; הנ"ל, רשב"ם לאיוב, עמ' 301–302.
57 ראו עוד: 'ועל ראש העמודים מעשה פרח שושן' (דה"ב ג, טו) – שילוב של מל"א ז, כב, כו: 'ועל ראש העמודים מעשה שושן', 'ושפתו כמעשה [...] פרח שושן'; 'בנך שלמה הוא יבנה בית לשמי' (דה"ב ו, י) – שילוב של דה"א כח, ו: 'שלמה בנך הוא יבנה ביתי', ושם פס' ג: 'והאלהים אמר לי לא תבנה בית לשמי'; 'וארון ברית יי' נלקחה' (דה"ב ח, יא) – שילוב של שמ"א ד, ד, יז: 'וישא משם את ארון ברית ה'', 'וארון האלהים נלקחה'.
58 ככל הנראה, במקרים אחדים הפרשן טעה גם בהפניה לפסוק שציטט, אלא שכתבי היד ומהדירי הדפוסים לדורותיהם תיקנוהו וקשה לעמוד על תופעה זו באופן חד-משמעי. הדוגמה המובהקת מכול היא הפירוש לדה"א כד, ב שבו הפנה לספר עזרא ('כתיב בעזרא', כך בכל כתבי היד), אך ציטט מחגי א, א. ברפוס 1517 ההפניה המוטעית תוקנה באופן חלקי: 'כתיב בעזרא ובנבואת חגי', ובדפוס 1525 היא תוקנה במלואה: 'בנבואת חגי'. גם מקרים ממין זה מובילים למסקנה שהפרשן ציטט מן הזיכרון.

59 ראו בעיקר כהן, האידאיה בדבר קדושת הנוסח.
60 ראו יפת, רשב"ם לקה', עמ' 47–48. כן ראו בהקדמה למקראות גדולות 'הכתר', יהו'–שו', עמ' 88*–89*, ובראשית, חלק ב, עמ' ז–ח; והמחקרים הנזכרים לעיל, עמ' 43 הערה 109.
61 הנהוג של ציטוט לא מדויק חוזר גם בפיוטים עצמם, ראו וולנשטיין, פיוט וביקורת הנוסח.